

Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug:

Kratte, krøje

og andre jyske betegnelser for en rive

1.

Når du vil *rive* i haven, griber du din *rive*; og til at *bore* i noget bruger du et *bor*, til at *skovle* en *skovl*. Sådan er det jo ikke hele vejen igennem (bare tænk på *tærsk* og *grave*, som man gør med hhv. en *plejl* og en *skovl*). Men en sådan enkel overførsel mellem ordklasser – helt uden brug af afledningsendelse – gælder i det ældre landbosamfund ofte, når det drejer sig om sammenhængen mellem en aktivitet og det redskab, aktiviteten udføres med. Enten kan redskabet have navn direkte efter aktiviteten (*hakke*, *hilde*, *hegle*, *slå*), eller omvendt (*skovl* > *skovle*, *fork* > *forke*, *plov* > *plove*, dvs. *pløje*).

Et godt eksempel på denne ”nul-afledning” er *kratte*. Udgangspunktet er her verbet at *kratte*, en sideform (indlånt fra plattysk) til *kradse* (< højtysk *kratzen*). Som det vil ses af artiklen *kratte*² i Jysk Ordbog, har ordet stort set samme betydninger som verbet *rive* (fx *kratter katten*). Et par vigtige betydningsnuancer er i ældre tiders jysk følgende:

(a) at *rive* noget sammen efter høst; enten hø høstet med le (som blev samlet og lagt til tørring i lange ”haler”; jf. JO. *kratte*² bet. 2.3); eller løse strå, der ligger tilbage, efter at kornet er blevet samlet til neg og disse sat sammen i neghobe (en afsluttende sammenrivning sikrer jo maksimalt høstudbytte; jf. JO. *kratte*² bet. 2.2);

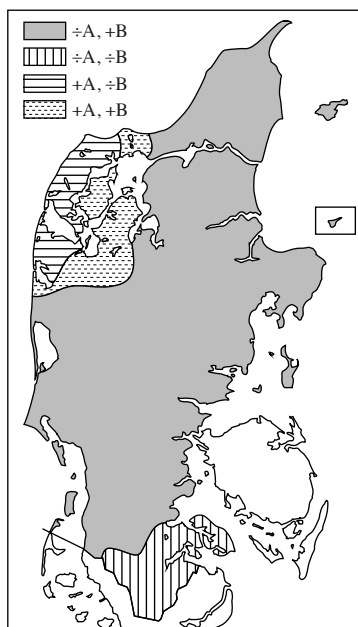
(b) under selve kornhøsten at samle sammen på den mængde kornaks, der er faldet for et hug af leen, og som nu står lænet ind mod det endnu ikke høstede korn (jf. JO. *kratte*² bet. 2.1); dette arbejde

udførtes af opbinderen (oftest en opbinderske), som fulgte i hælene på slåkarlen, og som til hjælp havde en rive med kort hoved; efter at have samlet et neg og banket rodenden flad *bandt hun op*, dvs. lagde et bånd rundt om neget (oftest snoet af strå fra kornet, der blev høstet).

Begge betydninger hører naturligvis hjemme i det ældre landbrug, hvor man stadig høstede med le (inden selvbinderens fremkomst), men det vil også for de fleste gårdes vedkommende sige helt op i 1920'erne.

Med udgangspunkt i ovennævnte to verbalbetydninger er det naturligt, at man har kunnet danne substantivet en *kratte*, enten med betydningen (A) redskab til sammenrivningen under pkt. a ovf., eller (B) hjælperedskab til opbindingen under pkt. b. Om det så er med betydning (A) eller (B) – eller begge betydninger, eller ingen af dem – at ordet en *kratte* har fundet plads i den enkelte dialekt, afhænger af lokal konvention (og kan i praksis ikke forklares). I tilfældet *kratte* finder man oven i købet alle de fire mulige udfald (bet. A; bet. B; hverken A

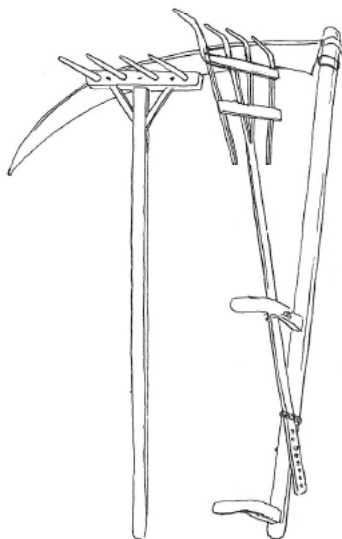
el. B; både A og B), blot i forskellige egne af Jylland. Redegørelsen nedenfor hviler på 941 besvarelser af Jysk Ordbogs spørgeliste Å, spm. 15¹ og derudover flere hundrede (gennemgående ældre) kilder i Jysk Ordbogs centrale seddelsamling.

Figur 1. *Kratte* i bet. A (samlerive) og/eller bet. B (opbinderrive).

2.

I hovedparten af Jylland (hele det grå område på figur 1) er *kratte* alene blevet navnet på opbinderriven, altså bet. B. Kratten forøgede opbinderskens rækkevidde, når det gjaldt om at få fat på de afhuggede aks, og rivens korte hoved sikrede, at den ikke kom i vejen for bindingen af neget. Samarbejdet mellem høstkarl og opbinderske forløb i korthed sådan (jf. illustrationerne af høle og

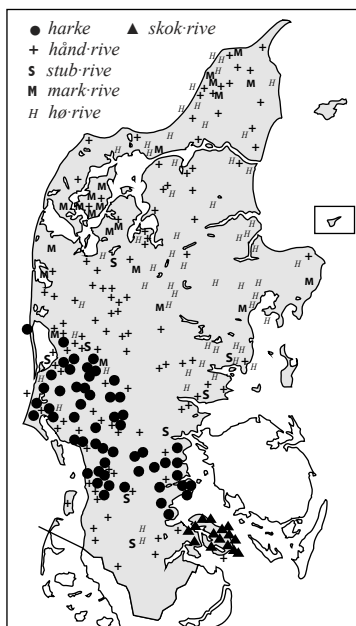
Figur 2. De vigtigste redskaber brugt ved høst med le. Bagest leen (med griberedskabet *spjarrer*), brugt af slåkarlen; forrest kratten, brugt af opbindersken.

Kilde: HPHansen.HS.91.

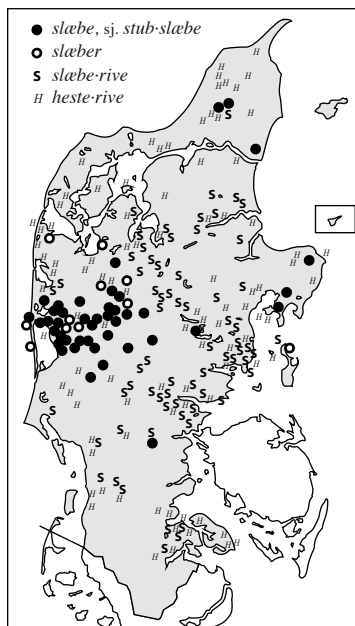
kratte i figur 2): *Vøwten* (= viften, et griberedskab på høleen, også kaldt *spjarrer*) *samlede i hvert hug det afhuggede korn sammen og lagde det skråt op mod det (endnu) uhøstede, hvor "æ opbinder", gerne konen eller pigen eller et par børn, rev det sammen med "æ krat" ... Ved hvert træk med kratten førtes samtidig venstre fod frem, støttende mod rodenden af det afhuggede korn, for at det ikke skulle glide ud.*² Hun binder så neget færdigt ved med kratten at skubbe en passende bunke ind mod benene ... bøjer ... sig ned og letter bunken med venstre arm og lægger baandet under. Baandet laves ved at knytte topenderne af to lokker (= duske strå) sammen med en knude. Neget bindes ved, at man snor enderne af dette baand om hinanden.³

I modsætning til samleriven (jf. A) havde kratten en kort bul (dvs. hoved; 15-30 cm) med normalt kun 4 tænder, til gengæld lange (12-20 cm) og kraftige. *Hwæ pi-g sku ha en krat å tremmel ni'eg sam'mel mæ. De wa så'n en slawls ry-w ... den haj it mier en fier ten', så wa po'den nå'n si-ten'en lång-å stær-k ... få hæj-s ku i it ho-l te'å hæffel ku'ent sam'mel te ni'eg* (= hver pige skulle have en kratte til at trimle neg sammen med; det var sådan en slags rive, den havde ikke mere end 4 tænder, men så var på den anden side tænderne lange og stærke; for ellers kunne de ikke holde til at bakse kornet sammen til neg).⁴ *De fleste* (opbindere) *havde en pig på krattens hoved, så de kunne sætte den fast i jorden, mens de bandt neget; andre lænede kratten op ad skulderen* (mens de stod bøjet), *så skaftet lå lige ved halsen.*⁵

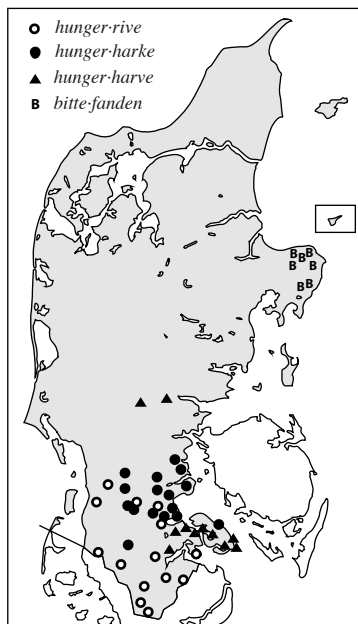
Samleriven (bet. A; 1 m bred eller mere, med væsentligt flere, men kortere tænder) hed simpelthen en *rive* (i Sydvest- og Sønderjylland dog også en *harke*, med et ord lånt fra plattysk). Om nødvendigt kunne denne betegnelse præciseres (jf. figur 3-4): efter stedet, hvor riven blev brugt (*mark-rive*, *stub-rive*), efter afgrøden (*hø-rive*) eller efter dennes stakning (*skok-rive*). Efterhånden blev der udviklet større og tungere rivetyper end den simple *hånd-rive*; de fik så særnævne efter, om de skulle slæbes i et tov over skulderen (*slæbe-rive* el. blot *slæbe(r)*, evt. tydeliggjort som *stub-slæbe*), eller om der måtte en hest til (*heste-rive*). *Slæberiven ... var en større rive med krumme tænder; den havde en bredde af 2 meter og blev trukket af en mand. Fra midten af stangen gik en sele op omkring mandens skulder ... Det har været et værre slid at slæbe et sådant instrument op og ned af agrene. I den nyere tid (1900) kom hesteriverne og aflastede slæberiven.*⁶

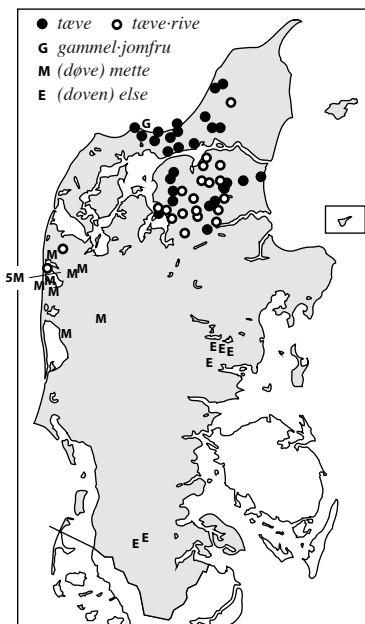
Figur 3. Særbetegnelse for samlerive.

Figur 4. Særbetegnelse for samlerive.

Figur 5. Særbetegnelser for samlerive.

Figur 6. Særbetegnelser for samlerive.

Endelig finder vi (jf. figur 5-6) en række øgenavne for slæberiven: *hunger-rive* el. *-harke* (den kaldtes sådan, fordi der skulle trækkes med den om morgenen før *davre*⁷, mens duggen lå over marken); *hunger-harve* (vel en folkeetymologisk omskrivning af det uforståelige *-harke*); *bitte-fanden* (fordi det var et fandens arbejde at trække rundt med den); *tæve-rive* el. blot *tæve* (med et hånsord om kvinde, vel fordi slæberiven, før typen blev alt for stor og tung, ofte blev trukket af en kvinde, se fx HundredeAar.146); *tæven* kunne herefter spøgende kaldes ved et kvindenavn: *(døve) mette*, *(doven) else*, *dorte* (dette sidste dog mest brugt i NVJy og derfor først medtaget i figur 8 ndf.). *Der blev til tider revet på marken med en stor rive, der kaldtes ... en tæve; skulle den have et pænt navn, blev den kaldt Mette.*⁸ Endelig kalder en enkelt kilde slæberiven for en *gammel-jomfru*.

3.

På Als, Sundeved og i det meste af Sydslesvig (det lodret stribede område på figur 1) har man slet ikke anvendt substantivet en *kratte* (altså hverken i bet. A el. B). Også hernede anvendte optageren ganske vist riven fra figur 2, men hér hed den blot en *optagerrive* el. (afkortet) en *optager* (efter opbinderens navn hernede). I modsætning hertil betegnede man samleriven vha. sammensætninger og øgenavne som de ovf. nævnte.

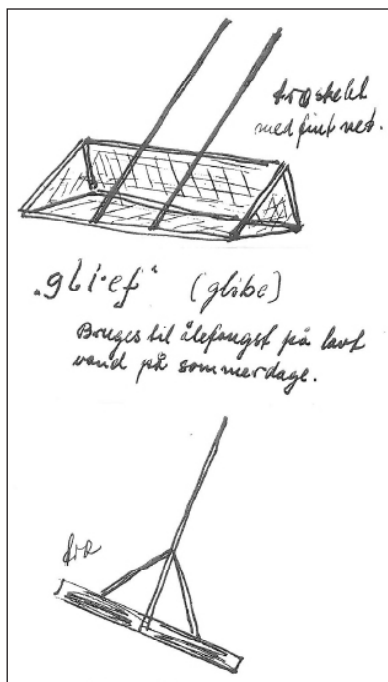
Vender vi nu blikket mod Thy og Struer-Lemvig-egnen (det vandretstribede område på figur 1), så bruges hér en helt anden betegnelse for optageriven, nemlig en *krøje* (afledt af verbet at *krøje*, < plattysk *kreuen* = skubbe, dreje).⁹ Dette plattyske verbum ses anvendt længst omkring (og tidligst?) i betydningen ”dreje hatten på en vejrmølle, så vingerne fanger vinden” (jf. JO. *krøje*³ bet. 2). *Oftest kom vinden skråt ind mod vingerne ... eller den kom bagfra ... Da måtte mølleren dreje møllehatten, krøje møllen ... så den kom i vinden.*¹⁰ Da møllerne efterhånden blev ”selvkrøjende”, hed det: *æ møll' krojjer te æ væsten*, og det kunne så tages som varsel for vejrforandring: *vi fo wand, læ wos kom ud å ryw høe* (= møllen krøjer mod vest, (så) vi får vand (dvs. regn); lad os komme ud og rive hø!).¹¹

Men verbet forekommer også i andre betydninger, fx om en proces under fiskeri med glib: *Gliben* (et stort net udspændt på stativ med håndtag, se figur 7) *stilles ned mod Fjordbunden, medens en anden Person gaar et Stykke foran med ... en Stang med et paa yderste Ende paaheftet smalt Bræt, hvormed der ”krøjes”* (dvs.) *skydes* (= skubbes) *langs Bunden henimod Gliben*¹² (så ål og andre bundfisk eller rejer jages i nettet) (jf. JO. *krøje*³ bet. 1). Redskabet, man skubber, kaldes naturligvis (igen uden afledningsendelse) en *krøje* (jf. JO. *krøje*¹) – en betegnelse, der kendes fra hele Limfjordsområdet, men også (i øst) Mariager og Horsens fjorde, og (i vest) langs kysten fra Thyborøn til Esbjerg.

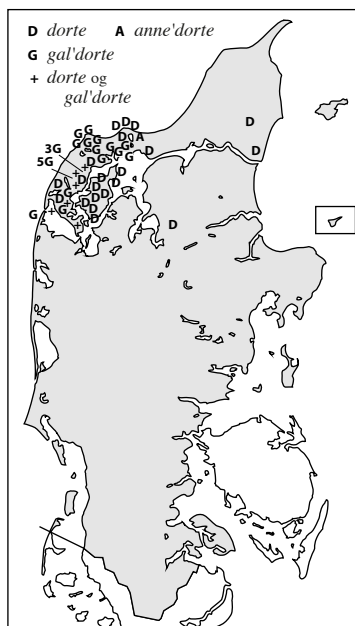
Det er snarest navnet på dette fiskeredskab, der i Thy og Struer-Lemvig-egnen er smittet af på opbinderiven. For der er en formel lighed mellem de to redskaber (om end betydelig størrelsesforskel), sml. *kratten* i figur 2 med fiskeredskabet *krøje* i figur 7. Fiskekrøjen ligner jo en stor rive: med stang og bul, men ganske vist en massiv

træplanke i stedet for rivetænder; og adskillige af Jysk Ordbogs kilder beskriver den direkte som en stor trærive uden tænder.¹³

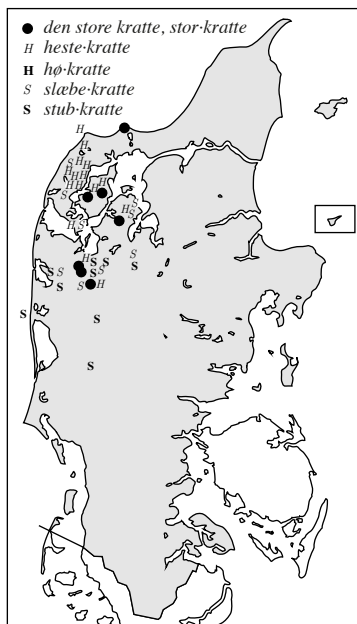
Når nu *krøje* her i nordvest er blevet eneherskende betegnelse for opbinderriven (jf. JO. *krøje*² bet. 1), så stod rivebetegnelsen *kratte* jo ledig til anden brug – og minsandten om det så ikke hér blev navn på samleriven, altså bet. A ovf.! (jf. JO. *kratte*¹ bet. 3).¹⁴ *Kratten er en stor Rive med nogle og tredive Jerntænder. Paa Skaftet er en Knage til Haandfang* (dvs. et håndtag, man kan gribe fat i) *og tillige fastgjort en Sele, som den spender om sig, der om Høsten har den Forretning* (= opgave) ... *med Kratten at sammenrive de løse Straa paa Ageren*.¹⁵ De tunge udgaver af den hedder *slæbekratte*, *hestekratte* etc. (jf. figur 9) – eller man tyr også hér til et kvindenavn: (*gal-*) *dorte* (jf. figur 8).¹⁶

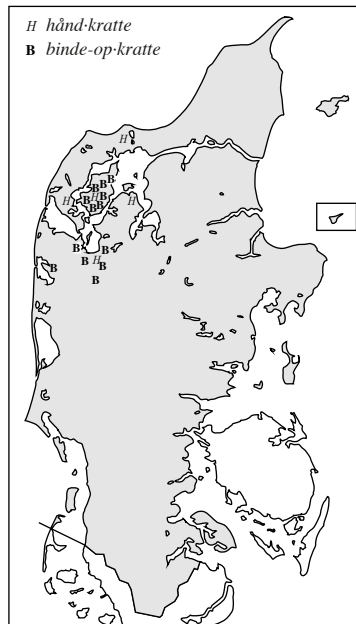
Figur 7. De vigtigste redskaber ved fangst med glibe. Øverst selve *gliben*, nederst den næsten lige så brede *krøje*, som betjenes af en medhjælper. Kilde: Besvarelse 1661.3 (fra Salling) på JO. BR 6.

Figur 8. Særbetegnelser for samlerive.

Figur 9. Særbetegnelser for samlerive.

Figur 10. Særbetegnelser for opbinderrive.

Tilbage står et randområde rundt om *krøje*-området – et område (med stiplede markering på figur 1) omfattende grænseegnen mellem Thy og Hanherrederne, desuden Mors, Salling og Holstebro-Skiveegnen. Kilderne herfra er enige om, at *kratte* bruges såvel om opbinderriven (dvs. bet. B) som om samleriven (bet. A). Sidstnævnte kan tydeliggørende kaldes *den store* (dvs. brede) *kratte*, *slæbe-kratte*, *stub-kratte*, *hø-kratte*, *heste-kratte* (jf. figur 9, og her medtages også brugen af disse udtryk i NVJy) eller (som i Thy, og derfor allerede medtaget på figur 8) *dorte*. *Slæberiven* kaldes *den "stuer Krat"* (i modsætning til *æ Krat* = *Binderiven*) eller "*Dorthe*" ... *Den har Facon som en almindelig Rive, men er meget større. Hovedet er 3 Alen langt (knap 2 m), og der er 26 Tænder a 6 Tommer (= 15 cm). Der er undertiden en Knag til den ene Haand, og der brugtes ogsaa en Sele.*¹⁷ Opbinderriven kan tydeliggøres som *binde-op-kratte* eller *hånd-kratte* (jf. figur 10), hvorimod forbindelsen *den bitte kratte* ikke er optegnet.

Kun nogle få kilder kender betegnelsen en *krøje*, og de specificerer ikke betydningen nærmere, eller de anser det blot for synonym til det almindelige *kratte*.

4.

Alle de nævnte rivetyper var – ligesom de rivetyper, man anvendte i lo og have – oprindelig redskaber helt igennem af træ (helst asketræ eller en anden sej træsort). De var i reglen hjemmelavede, ligesom man selv reparerede dem: *I vinterens løb havde karlene i gårdens huggehus lavet river og "kratter" af træ*.¹⁸ *En di'el o di redskav'er, te fálken ... sku bru-, blöw ... te i hoghu'st ... Dæ sku (fx) la-wes kratter, å te dæ-m war ed ... hi'elt nødwæn'di å ha mane ten' legen, får om høsten wa der engen ti'te så'n no pæleri'som å law ten'* (= en del af de redskaber, folkene skulle bruge, blev (stadig omkr. 1900) til i huggehuset; der skulle laves kratter, og til dem var det helt nødvendigt at have mange (reserve)tænder liggende, for i høsten var der ingen tid til sådan noget pilleri som at lave tænder).¹⁹ Allerede i slutningen af 1800-tallet begyndte man dog at bruge rivetænder af jern (først i de store slæberiver), og det bredte sig hurtigt også til rivernes hoved²⁰; men jerngenstande måtte jo købes (i købstaden eller hos den lokale smed).

I mellemtiden var havebruget blevet mere udbredt, og dermed behovet for særlige *have-river*; til gengæld gjorde selvbinder og mejetærsker i løbet af de første årtier af 1900-tallet de gamle opbinder- og samleriver overflødige.²¹ River til alskens nyere formål blev efterhånden en masseproduceret handelsvare, og med dem fulgte den rigsdanske betegnelse *rive* – hvorfor ældre jyske betegnelser som *kratte* og *krøje* nok forlængst er gået i glemmebogen.²²

5.

Dette fænomen, at et afledt ord med potentielt flere betydningsmuligheder i et givet sprog eller en given dialekt gror fast i en bestemt af de mulige betydninger, kaldes i sprogvidenskaben leksikalisering. Det er en absolut betingelse for hurtig, effektiv kommunikation. De betydningsnuancer, som en leksikalisering ikke tager højde for, kan – når det bliver nødvendigt – udtrykkes syntaktisk eller vha. sammensætning (som *den store kratte*, hhv. *slæbe-kratte* ovf.).

Leksikalisering er ofte afhængig af konteksten, dvs. hvilken sektor af omverdenen man befinder sig i. Som allerede nævnt, er en *krøje* et helt andet redskab i forbindelse med fiskeri. Og forlader vi det semantiske felt ”høstarbejde” til fordel for ”tørvegravning”, bliver en *kratte* pludselig betegnelsen for en lang greb med tre vinkelbøjede tænder, hvormed tørvestykker lempes op fra en vandfyldt tørvegrav (jf. JO. *kratte*¹ bet. 4.1); i forbindelse med udkørsel af gødning er det blevet navnet på en kort hakke, hvormed gødningen rages af vognen (jf. JO. *kratte*¹ bet. 4.2). Eventuel usikkerhed om det semantiske felt kan altid afklares med et forled: *tørve-kratte* hhv. *møg-kratte*.

Noter:

(Der anvendes samme forkortelser som i www.jyskordbog.dk)

¹ Spørgelisten er udsendt fra 1960 (til ialt ca. 1100) meddelere; de fleste besvarelser er indkommet i 1960’erne (fra meddelere født tilbage i 1880’-el. 90’erne). Listen og spørgsmålet omtales i det følgende blot som AÅ15 (og tilsvarende for andre af ordbogens spørgelister).

² SVJy (top. 2599).

³ °Rømø.

⁴ NPBjerreg.ÅOmmers.58. (Lydskriften er forenklet).

⁵ AEsp.Læsø.

⁶ AarbRanders.1961.112.

⁷ Løjt.1979.92; det samme siger allerede K.J. Lyngby i °Agerskov.

⁸ AarbThisted.1957.198 (top. 1315). I dette fortrinlige citat er udeladt, at *tæven* if. forfatteren også kunne hedde en *kratte*, og at den også kunne kaldes *Dorthi*. Førstnævnte betegnelse må forfatteren have taget med sig fra sin barndom i Vroue (inden for det stiplede område på figur 1); kvindenavnet hører som rivenavn mere hjemme i NVJy, men kan godt tænkes føjet også til Han-V.

⁹ En tilsvarende oplysning fra Hards-M (top. 2482) skyldes formentlig, at meddeleren er født i Sydthy.

¹⁰ AarbThisted.1960.310f.

¹¹ Hards (top. 2559).

¹² Nibe (top. 1454).

¹³ fx °Hurup (Lyngby.Opt., i NkS.IV), Hards (PKMadsen.Opt., i DFS.1883/132A), SVJy (RibeAmt.1976.249).

¹⁴ Som det næves i denne artikel, kan en ældre oplysning fra SVJy ”*kratte* = opbinderrive” afvises med, at optegneren har glosen fra Lemvig-egnen.

¹⁵ Schade.Mors.291.

¹⁶ Jf. JO *dorte*¹. Og så kunne man drille en karl eller dreng med, at nu skulle han *ud at spadserere med dorte* (Thy-N, NA 16); tilsvarende (gældende i overgangsområdet omtalt ndf.) *danse med dorte* Han (NEU 631).

¹⁷ KrSøndergaard.G.23.

¹⁸ AarbRanders.1961.110.

¹⁹ NPBjerreg.ÅOmmers.20. (Lydskriften er forenklet).

²⁰ LandbrugsO.V.56.

²¹ LandbO.II.114f. og da.wikipedia.org/wiki/Selv binder.

²² Kun to besvarelser på ÅÅ 15 (begge fra Vendsyssel) vover forslaget *have·kratte* = *jernrive til havegange*.